

RONDON DE KLOKKEN VAN ZANDEWEER

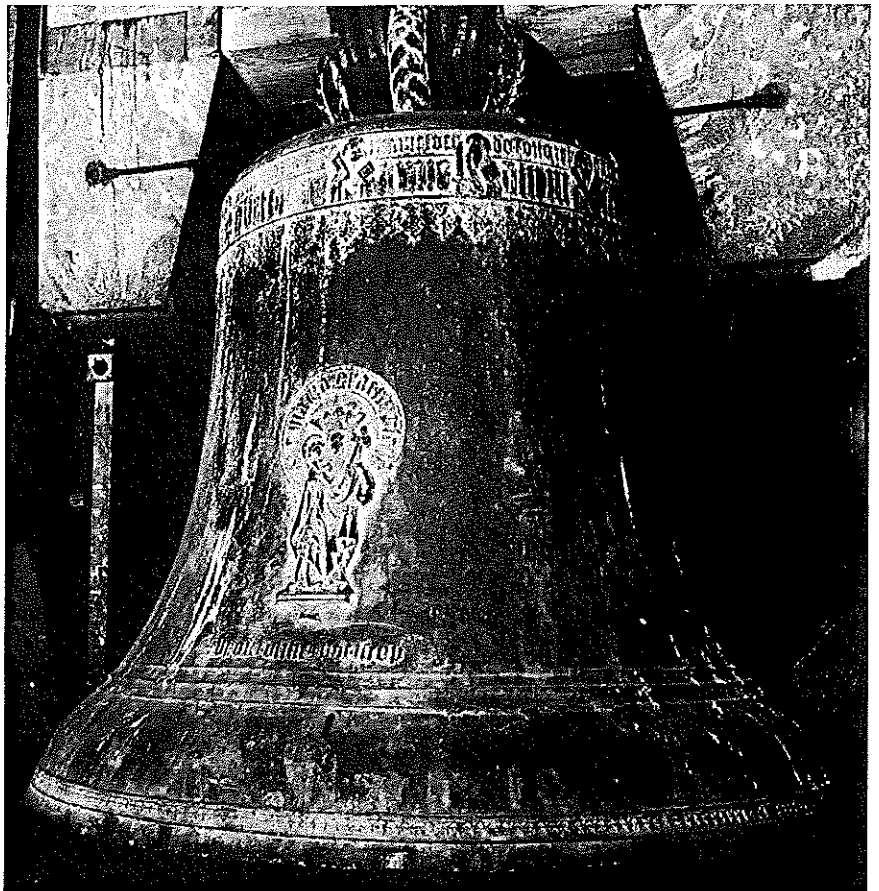
Redmer Alma

109

In de toren van Zandeweer hangen twee klokken die al sinds zij in 1467 door Henric Kokenbacker werden gegoten de Zandeweesters tot de kerkgang oproepen. Zoals gebruikelijk hebben de notabelen van het kerspel de kans gekregen hun naam in het randschrift te laten ver-eeuwigen. Zo is op de aan Catharina gewijde klok de naam van pastoor Henkerdus voor het nageslacht be-waard, terwijl de andere, volgens Pathuis¹, in gotische minuskels onder andere het randschrift draagt: 'Marie to ere. Do Otto ter Hansowe unde Hilbrant Schinkel, Hoise Opw-eren unde Dode unde Gaike vogde, Henrick Kokenbacker mi goten hat'. Deze klok is aan Maria gewijd, wat behalve uit het randschrift ook blijkt uit de afbeelding van de Moeder Gods met het kind Jezus op de rechterarm op de flank van de klok. In een nim-bus rond haar hoofd staat de tekst 'Ave Maria, gratia plena', terwijl vol-gens het overzicht van Pathuis en De Visser² onder de afbeelding staat, ook in gotische minuskels: 'vrowlike boetscop'.

Het randschrift zoals Pathuis het weergeeft doet wat vreemd aan: vijf kerkvoogden in zo'n klein kerspel is erg veel. De meeste kerken in de Om-melanden werden beheerd door twee of drie voogden. Bij nadere beschou-wing van de klok zelf bleek mij echter dat in het bovengenoemd randschrift in plaats van 'Hoise Opweren' gele-zen moet worden: 'hoiscop weren'. De klok is dus gegoten toen in 1467 Otto ter Hansowe en Hilbrant Schinkel 'hoiscop' waren en Dode en Gaike kerkvoogden.

Wat moeten we nu onder hoiscop ver-staan? Dit woord komt verder in Gro-ningen niet voor, alleen op deze klok. Er lijkt ook geen sprake te zijn van een foutieve gieting, want bij nadere

1. De Mariaklok in de toren van Zandeweer, in 1467 door Henric Kokenbacker gegoten. Hij goot ook de klokken voor Feerwerd (nu in Oostum) en Zuurdijk.

beschouwing blijkt zich er nog een hoiscop schuil te houden: blijkbaar in-dachtig de bovenvermelde tekst 'Ave Maria gratia plena', die verwijst naar de boodschap van Gabriël aan Maria, heeft men 'vrowlike boetscop' gelezen; in plaats de werkelijke tekst 'vrou Blike hoiscop'.

We vinden dus in totaal drie hoiscop-pen op de klok: Otto ter Hansowe, Hil-brant Schinkel en — op de meest pro-minente plaats — vrou Blike. Geluk-kig is over al deze personen meer be-kend en is bovendien een relatie met

Zandeweer vast te stellen. Dit brengt ons in ieder geval dichterbij de oplos-sing van de vraag wat we dan onder een hoiscop moeten verstaan. Laten we nader ingaan op hetgeen we van het drietal weten.

WIE WAREN DE DRIE 'HOISCOPPEN'?

De identificatie van vrou Blike levert geen problemen op: zij is Blike to Fra-ma, geboren rond 1400 en overleden tussen 1477 en 1485, waarschijnlijk

1 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen-Amsterdam, 1977) nr. 503. Ook in: A. Pathuis en M.A. de Visser, *Beredeneerde lijst van torenklok-ken in de provincie Groningen* (Groningen, 1945) 78. Het volledige opschrift luidt: 'Marie to ere do Otto Hansowe unde Hilbrant Schinkel hoiscop weren unde Dode unde Gaike vogde Henrick Kokenbacker mi goten hat / Anno Dni MCCCCLXVII Maria bin ick gheheten dat kerspel to Santwer let mi gheten'. Uit het randschrift blijkt dat de klok voor Zandeweer is gegoten en niet van elders afkomstig is. In het randschrift zijn afbeeldingen opgenomen van de HH. Petrus, Paulus, Andreas, Bartholomeus, Johannes, Jacobus de meerdere, Philippus, Mattheus, Thomas, Matthias en Simon.

2 Pathuis en De Visser, *Lijst*, 78.

al vóór 1481. Haar man Aylcke Onnema (ook: Eisinga) erfde van zijn ouders het hoofdelingschap te Zandweer en door zijn huwelijk met Blike werd hij tevens hoofdeling te Huizinge. In 1444 of 1445 is hij overleden, waarna zijn goederen vererfden op zijn enige zoon Reiner Eisinga. Deze overleed enige jaren daarna en zijn erfenis kwam aan zijn moeder Blike³. Door deze cumulatie van erfenissen beschikte Blike over een voor die tijd enorm grondbezit van tenminste 1000 ha, alsmede de daaraan verbonden rechten om eens in de zoveel jaar een juridische of waterstaatkundige functie te bekleden of iemand hierin te benoemen. Bijzonder is dat Blike, als één van de zeer weinige vrouwen, ook zelf enkele functies bekleedde, die doorgaans alleen voor mannen waren weggelegd: zo wordt zij vermeld als schepperse van de Schepperij Huizinge en hoofdelinge te Huizinge⁴. Gezien het feit dat haar als weduwe en erfgenaam van Aylcke Onnema het hoofdelingschap te Zandweer toekwam, lijkt het in eerste instantie aannemelijk ook de hoiscop in die richting te zoeken. Haar vooraanstaande maatschappelijke positie verklaart verder dat aan haar het meest in het oog springende deel van de klok, de flank, werd toebedeeld.

Van de andere twee hoiscoppen is het verband met Zandweer wat minder voor de hand liggend. Otto ter Hansowe is een stad-Groninger: hij is burgemeester en hoofdman tussen 1453 en 1475; kort daarna moet hij zijn overleden. Zijn weduwe Siert is vooral bekend geworden door de stichting van het Mepschengasthuis in de Kijk in 't Jatstraat in 1479. De achttiende-eeuwse gevelsteen die daar nu nog van getuigt noemt haar ten onrechte Syerd d'Mepsche. De naam Mepschengasthuis is echter van later datum, genoemd naar de familie die als erfgenaam van Siert later als erfvoogd de scepter over het gasthuis zwaaide⁵. Tegenwoordig wordt Siert wel beschouwd als een dochter van Lulof Meyma, te Rasquert, en Elste Lewe⁶. Het is hier niet de plaats om te diep op de familieverhoudingen in te gaan. Daarom volsta ik met te vermelden dat ik vermoed dat Siert een

2. Afbeelding van Maria met het kind Jezus op de flank van de klok; het onderschrift luidt: vrou+blike+hoiscop.

dochter was van Wigbolt Lewe, hoofdeling te Middelstum (1457), hoofdman en burgemeester (1461-1465) te Groningen, en van Ave Meyma. We zien dus dat Siert nauwe familierelaties onderhield met hoofdelingen in de Ommelanden. Het echtpaar Ter Hansowe was ook gegoed in Zandweer: volgens het Clauwboek van Tjassens bezat Otto het redgerrecht dat twee keer per 36 jaar viel op Hoyckingaheerd te Zandweer, terwijl volgens dezelfde bron de familie De Mepsche de twee ommegangen van het redgerrecht op Writsumaheerd aldaar bezat⁷. Vermoedelijk waren al deze vier ommegangen afkomstig van Siert, omdat alle Ommelander bezit-

tingen van het echtpaar Ter Hansowe later enkel in handen van Sierts erfgenamen zijn. Zij had dus bezittingen te Zandweer en de vermelding van Otto ter Hansowe als hoiscop op de klok aldaar zal hij hieraan wel te danken hebben.

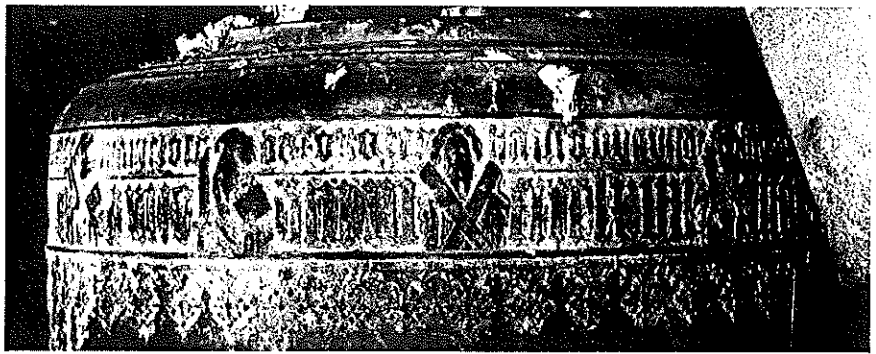
Ook Hilbrant Schinkel, de derde hoiscop op de klok, is een stad-Groninger. Hij bezat een huis in de Heerestraat en een stuk land ten noorden van de Damsterweg. Tussen 1428 en 1479 wordt hij een paar keer vermeld, maar geen van de gegevens over hem kan met Zandweer in verband worden gebracht. Om zijn relatie met deze plaats te achterhalen, moeten we

- 3 Zie ook: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (Assen, 1981) 181 en 507, en Jb. Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', in: *Groningsche Volksalmanak* (1923) 25-27. Vinhuizen schrijft haar vier huwelijken toe, Formsma slechts twee: volgens hem zou zij hertrouwd zijn met Egge Addinga van Westervolde. In de oorkonde waarin Blyke, weduwe van Egge van Westervolde wordt vermeld, wordt echter ook melding gemaakt van Blike toe Frama als 'salige Blydeken' (Rijksarchief Groningen, Familiearchief Lewe, inv.nr. 745, reg.nr. 48). Deze laatste was overigens al in 1485 dood (R.A.G., Huisarchief Farmsum, inv.nr. 527, reg.nr. 195). Er is dus met zekerheid maar één huwelijk van Blike toe Frama bekend.
- 4 Recentelijk betoogde Hempenius dat Blike de aanduiding 'schepperse' te danken had aan het feit dat zij vrouw of weduwe van de vorige schepper was. Dit lijkt wel erg onwaarschijnlijk: zij was al twintig jaar weduwe van Aylcke Onnema toen zij in 1464 als schepperse genoemd werd, en het recht om de functie te bekleden was gebaseerd op haar eigen bezit, niet op dat van haar gewezen echtgenoot. Het feit dat zij ook als hoofdelinge wordt genoemd, duidt al op haar bijzondere status. In het licht daarvan is het niet zo opmerkelijk om aan te nemen dat zij daadwerkelijk zelf schepperse was. De wat anachronistisch aandoende vraag of een dergelijk ambt daarmee 'voor vrouwen openstond' is m.i. in dit kader niet ter zake doende. Zie: B.S. Hempenius van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811*. Diss. Groningen 1991 (Groningen, 1991) stelling 1. Vergelijk ook: M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Eusum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen-Batavia, 1938) 21.
- 5 Lonsain noemt haar een dochter van Johan de Mepsche tot Westrup en Wemele Lewe. Dat Siert een De Mepsche zou zijn werd al in 1633 beweerd. De familie De Mepsche had er ook belang bij haar deze achternaam toe te kennen: om erfvoogd van het gasthuis te worden beriep in 1663 een lid van de familie zich op het feit dat hij (net als de stichtster) 60k De Mepsche heette. Zie: B. Lonsain, 'Het Mepschen-Gasthuis', in: *Groningsche Volksalmanak* (1936) 101-103 en 110.
- 6 M.A. Beelaerts van Blokland, 'Poging tot opbouw van de stamreeks van het geslacht Lewe', in: *De Nederlandsche Leeuw*, LXVIII (1951) k. 103-104, en Formsma e.a., *Borgen*, 55-56.

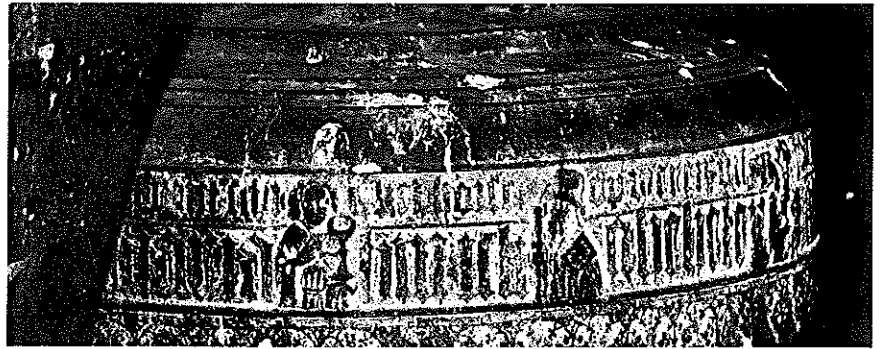
nog iets nader op familieverhoudingen ingaan.

Na het overlijden van Blike to Frama rond 1480 kwamen haar erfenis en die van haar man Aylcke Onnema aan haar neven Claes Cater en Sweder Cater, en aan haar nicht Blike, gehuwd met Egge Addinga⁸. Dezen volgden haar echter niet op als hoofdeling te Zandeweer: vanaf 1481 komt een zekere Hilbrant Sygers als zodanig voor. Hij noemde zich naar de door hem bewoonde heerd ook Scheltkema⁹. Hij was uit de stad afkomstig en was een beetje een vreemde eend in de Ommelander-hoofdelingenbijt. Zo is hij vóór 1466 getrouwd met een dochter van een eigenerfde te Loppersum en niet met een dochter of zuster van een hoofdeling, zoals bijna alle andere hoofdelingen in die tijd. Ook zijn nazaten, weliswaar hoofdelingen te Zandeweer, vonden hun partners de eerste honderd jaar niet onder de kinderen van andere hoofdelingen. In 1498 werden Hilbrant en zijn zoon Taco, omdat zij "stadt lueden" waren, als enigen niet gegijzeld door graaf Edzard van Oost-Friesland, toen deze alle hoofdelingen in gijzeling nam om een zekere betaling door de Ommelanden af te dwingen¹⁰. Inderdaad was Hilbrant Sygers afkomstig uit de stad. Zijn vader zal Bruen Sygers zijn geweest, die reeds in 1424 wordt vermeld en in 1455 en 1457 raadsheer van Groningen was. Diens weduwe Hebbele wordt met haar zes zonen, onder wie Hilbrant, in 1478 vermeld.

Hier is een duidelijk verband met de op de klok van 1467 vermelde hoiscop Hilbrant Schinkel. Niet alleen de naam Hilbrant, maar ook de weinig voorkomende naam Hebbele vinden we bij de Schinkels terug: in 1452 wordt de begijn Hebbele Schinkels vermeld. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat Hilbrant Sygers zijn Zandeweester bezittingen via zijn moeder Hebbele geërfd heeft van Hilbrant Schinkel. Hoe deze laatste aan deze goederen is gekomen blijft voornog onduidelijk. Als echter Hilbrant Sygers' Zandeweester bezit inderdaad van Hilbrant Schinkel afkomstig is, verklaart dat Schinkels vermelding als notabele op de klok: de Scheltkema-erfenis was ongetwijfeld niet onaanzienlijk, mede gezien het feit dat volgens het Clauwboek van Tjassens een flink aantal omgangen van het redgerrecht van Zandeweer hiertoe behoorde¹¹. Overigens bleven de Ommelander connecties van de familie Schinkel niet hiertoe beperkt: ook de families Entens te Middelstum en Fraylema te Slochteren stamden rond 1500 van deze familie af.

3 en 4. Randschrift van de Mariaklok. Op de bovenste regel o.a.: otto ter hansowe unde (afb. 3, boven) en: brant schinkel hoiscop weren, met de afbeelding van Jacobus de meerdere tussen hoisc en op (afb. 4, onder).

CONCLUSIES

We hebben nu een iets beter beeld van de hoiscoppen die op de klok worden genoemd. Maar wat is dan nu een hoiscop? We mogen hier waarschijnlijk niet eenvoudigweg het begrip 'hoofdeling' onder verstaan, zoals dat in de vijftiende eeuw werd gebruikt; daarvan zouden er bezwaarlijk drie tegelijkertijd genoemd kunnen worden. Veeleer lijkt het mij dat we er iets als 'heerschap' onder moeten begrijpen. De term heerschap is veel minder beperkt in zijn betekenis dan het vast omliggende begrip hoofdeling. Heerschappen zijn in deze tijd aanzienlijke personen, vaak verwanten van hoofdelingen, maar niet noodzakelijk zelf hoofdelingen. Mogelijk heeft men op de klok de term hoofdeling expres vermeden.

Ik zou hiervoor de volgende hypothetische verklaring willen geven. Ik vermoed dat Hilbrant Schinkel en misschien ook Otto ter Hansowes vrouw Siert verwanten van Aylcke Onnema en zijn zoon waren. Na de dood van deze laatste twee is hun erfenis aan Blike toegefallen, maar het hoofdelingschap is in Aylckes familie gebleven. Blike kon als weduwe gedurende haar leven daar weliswaar recht op doen gelden, maar na haar dood rond 1480 kwam het aan Aylckes verre verwant Hilbrant Sygers. Deze theorie verklaart het vermijden van de term hoofdeling op de klok: geen van de notabelen in 1467 kon of wilde zich als de hoofdeling van Zan-

deweer vereeuwigen; de weduwe van de laatste hoofdeling kon blijkbaar niet om haar mans verwanten heen, die enkel hoefden te wachten op haar dood om het hoofdelingschap over te nemen. Waarom men de term hoiscop gebruikt heeft, blijft onduidelijk. Heeft de gieter de term 'he(e)rscoop' verkeerd begrepen? Of is wel degelijk een woord bedoeld waarvan de betekenis ons verder onbekend is? Ik neig naar de eerste verklaring, maar het is allemaal nog vrij hypothetisch en het laatste woord is er nog niet over gezegd.

Duidelijk is wel dat de nieuwe lezing van de tekst op de klok ons gegevens levert over de geschiedenis van Zandeweer die nergens anders zijn overgeleverd. Het is opmerkelijk hoeveel antwoorden een zo korte inscriptie kan geven, en vooral hoeveel vragen zij ook weer kan oproepen.

Over de schrijver

Drs. R.H. Alma (1963), Bandoengstraat 35b, 9715 NC Groningen, tel. 050-732850, studeerde wiskunde en geschiedenis te Groningen, is als assistent in opleiding verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de R.U. Groningen en bereidt een dissertatie voor over het Groninger patriciaat en de Ommelander adel in de Late Middeleeuwen.

Verantwoording illustraties

1, 3, 4: Jan Hovinga, Zuidlaren.
2: P.B. Kramer, Groningen.

7 *Het claveboek van Johan Tiassens*, L.H. Bruins ed. (Leens 1986) 56.

8 Zie noot 3.

9 Formsma e.a., *Borgen*, 509.

10 *Werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post I*, H.O. Feith ed. (Groningen, 1852) 179. Zie ook: W.J. Formsma, *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen, 1936) 66.

11 *Claveboek Tiassens*, 56-57.